

ІСТОРІЯ, ПОЛТОЛОГІЯ

Л. Л. Місінкевич

*доктор історичних наук, доцент,
перший проректор з наукової роботи,
професор кафедри філософії та соціально-гуманітарних наук
Хмельницького університету управління та права*

УДК 94 (477)

ПОЛІТИКА ДЕРЖАВНОГО ТЕРОРУ В УКРАЇНІ ЯК МЕТОД ЗБЕРЕЖЕННЯ ВЛАДИ

Досліджено історичну ретроспективу запровадження масових форм терору партійно-державним керівництвом СРСР та УРСР, радянськими установами та правоохоронними органами. Оцінено роль культу особи у становленні тоталітарного суспільства та багатогранної системи радянського державного терору.

Ключові слова: репресії, терор, позасудові органи, контрреволюційні злочини, заслання, виселення, культ особи.

Без критичних оцінок уроків минулого, без знання істинної правди будь-яке суспільство неспроможне позбутися згубних рецидивів минулого, до яких належать масові політичні репресії. Однією з основних причин їх виникнення була форма державного правління — диктатура пролетаріату, яка з допомогою репресивних заходів формувала радянську державу, сповідуючи принципи державного примусу, насилля до повалених панівних класів.

Злочинні діяння не повинні безслідно піти в небуття. Людські втрати знекровили націю, посяли в людських душах зерна недовіри та моральне каліцтво. Зцілення цієї суспільної недуги повинно відбутися через усвідомлення того страшного терору, що мав місце в антигуманній системі, яка плюндрувала право людини бути людиною, формуючи з неї безвільну особистість, засліплена біологічним страхом месіанського вождізму.

Розсекречені архівні документи дали можливість науковцям дослідити політику політичних репресій, окреслити коло проблем формування та функціонування системи державного терору в Україні у ХХ ст. Вагомий вклад у розробку цієї проблеми внесли І. Білас [1, с. 86–87], С. Білокінь [2, с. 306], С. Кульчицький [3; 4, с. 94], В. Даниленко, Г. Касьянов [4, с. 94], Ю. Данилюк, О. Бажан [5; 6], О. Рубльов [5], В. Васильєв [7, с. 88; 8, с. 128], Ю. Шаповал [9, с. 69], Р. Подкур [10], В. Нікольський [11, с. 99–100] та інших науковців.

Метою цієї статті є висвітлення основних заходів партійно-державного керівництва СРСР та УРСР, місцевих партійних організацій, радянських установ та правоохоронних органів у складному перебігу масових політичних репресій проти

населення, запровадження державного терору в Україні. Означена проблематика має свої широкі перспективи, оскільки дає можливість вивчити механізм формування та функціонування командно-адміністративної системи, відстежити вплив культу особи на розвиток тоталітарного режиму, який запровадив антинародної правової системи, була спрямована на знищення власного народу.

Влада, встановлена більшовиками у формі диктатури пролетаріату, формувалася на насильстві — фізичному, політичному та моральному, — яке пролонговувалося не тільки в умовах громадянської війни, але й у період подальшого мирного будівництва. Публічно негативно оцінюючи терор, Ленін у стосунках зі своїми сподвижниками сповідував діаметрально протилежні принципи революційної доцільності. Наставляючи у серпні 1918 р. керівництво Пензенського губвиконкому на рішучі дії, він писав: “Необхідно ... провести нещадний терор проти куркулів, попів і білогвардійців; сумнівних закрити в концентраційні табори поза містом” [12, с. 143–144].

Основним знаряддям реалізації цієї політики виступили органи державної безпеки, яким, за рішенням вищих органів влади в лютому 1918 р., було надано право позасудового розгляду справ за контрреволюційні, посадові та деякі інші злочини аж до розстрілу на місці їх вчинення. Ідея позасудових органів — трійок — була запропонована Леніном з самого початку заснування радянської влади. За його переконанням, усі урядові директивні заходи мали формуватися на “залякуванні як могутньому засобі політики”. Учиняти розправу над ворогами необхідно так, “щоб на всі роки запам’ятали” [13, с. 219] — ось такий був лейтмотив багатьох ленінських установок щодо політичних суперників.

Позасудова діяльність надзвичайних комісій та їх філій в Україні регламентувалася постановою ВЦВК від 17 лютого 1919 р. “Про права ВНК і трибуналів” [14, с. 80].

Суворе підпорядкованість репресивно-каральній системі вищій політичній владі зумовлювала посилення діяльності її каральних органів. Цим діям сприяли, у першу чергу, прийняті рішення політбюро ЦК РКП(б) у березні-серпні 1922 р. щодо придушення протидій радянській владі. Так, 9 березня 1922 р. приймається постанова політбюро ЦК РКП(б) “Про бандитизм” [15], 27 квітня — “Про надзвичайні повноваження ДПУ в боротьбі з бандитизмом” [16], 8 червня 1922 р. — “Про антирадянські угруповання серед інтелігенції” [17], а згодом, 20 липня, — політбюро ЦК РКП(б) констатувало незадовільну роботу комісії щодо виселення інтелігенції [18]. На виконання цього рішення 10 серпня 1922 р. ВЦВК видав декрет “Про адміністративне виселення”, яким передбачалося створення Особливої комісії при НКВС з проведення адміністративного виселення осіб, причетних до “контрреволюційних виступів ... за кордон або в певні місцевості РСФРР” строком до трьох років [19]. На підставі цього документа було здійснено насильницьке виселення видатних учених, діячів культури, чий погляд та світогляд розходилися з більшовицькою ідеологією.

Ленінський період історії держави характеризується правовим нігілізмом. Каральні органи, створені в процесі напруженої революційної боротьби, виносили вироки, керуючись принципами політичної доцільності і правосвідомості комуністів. Такий підхід регламентувався утаємненим листом ЦК РКП(б) від 4 червня 1923 р., який зобов’язував комуністів, що знають що-небудь про меншовиків, “у порядку партійної дисципліни негайно давати всі відомості органам ДПУ”, а партійним комітетам “всіляко сприяти органам ДПУ” [2, с. 306].

Репресії за політичними мотивами стали буденним явищем. До ворогів народу відносили всіх тих, хто перебував в опозиції до більшовицької влади. Погляди на терор, репресії, примус розцінювалися як максимально ефективні засоби у вирішенні багатьох політичних і навіть економічних завдань. Вони визначалися в конкретних статтях Кримінального кодексу (КК) УСРР, затвердженого ВУЦВК 23 серпня 1922 р. і введеного в дію з 15 вересня того ж року. Основні положення КК УСРР відповідали Кримінальному кодексу РСФРР, підготовка якого відбувалася за участю Леніна. Наркому юстиції Д. І. Курському він рекомендував “розширити застосування розстрілу” за “контрреволюційні посягання” на радянську владу і запропонував доповнити шість

статей, які передбачали застосування вищої міри покарання, ще шістьма статтями — про самовільне повернення з-за кордону, про відповідальність за дії проти революційного руху за часів самодержавства, про агітацію і пропаганду та інші [20, с. 189]. Ленінські доповнення мали “відкрито відобразити принципову і політично правдиву (а не лише юридично вузьку) позицію, ... яка вмотивовує суть і виправдовує терор, його необхідність, його межі” [20, с. 190].

Це був перший кодифікований кримінально-правовий акт, який містив юридичне визначення складу злочинів, їх видів і санкцій. У розділах “Про контрреволюційні злочини” (ст.ст. 57–73), “Про злочини проти порядку управління” (ст.ст. 74–104) визначалися контрреволюційні діяння, спрямовані на повалення та підірвання державного устрою через організацію збройних повстань, вторгнення на радянську територію озброєних загонів, банд, спроб силового відмежування від УСРР будь-якої її територіальної частини. Зазначені дії каралися вищою мірою покарання з конфіскацією майна, а в разі виявлення пом’якшувальних обставин — позбавленням волі не менше як на 5 років з конфіскацією всього майна [21, с. 20–35].

28 вересня 1922 р. діяльність ДПУ щодо виконання спеціальних завдань була схвалена політбюро ЦК РКП(б). Позитивно оцінені групи ДПУ, які своїми діями контролювали всі сфери діяльності державних структур [1, с. 86–87]. За постановою ВЦВК від 16 жовтня 1922 р., ДПУ надавалося право позасудової розправи, включаючи розстріл, стосовно осіб, затриманих на місці злочину, при вчиненні ними бандитських нападів або збройних пограбувань. Отже, ДПУ отримало право розстрілу в значно ширших масштабах, ніж це передбачалося кримінальним законодавством. Цією ж постановою Особлива комісія НКВС з адміністративних виселень отримала право ув’язнювати до таборів, направляти на примусові роботи, у місця виселення на строк до трьох років діячів антирадянських політичних партій та рецидивістів [14, с. 80–81].

28 березня 1924 р. ЦВК СРСР утворив Об’єднане державне політичне управління і затвердив “Положення про права ОДПУ у сфері адміністративних виселень, заслання і ув’язнення до концентраційного табору”, за яким розширювалися ознаки соціальної незахищеності особи. Постанови про застосування позасудових репресій оголошували Особлива нарада ОДПУ СРСР, особливі наради союзних республік, які склалися із трьох членів колегій з обов’язковою участю прокурорського нагляду. Рішення Особливої наради ДПУ союзних республік набирали чинності лише після затвердження Особливою нарадою ОДПУ СРСР.

Період більшовицької влади (листопад 1917 р. — початок 1924 р.) був пов’язаний з громадянською війною, арештами, розстрілами заручників, діяльністю ревтрибуналів, функціонуванням концтаборів, розстрілами за списками, привласненням майна релігійних громад та громадян. На думку сучасних дослідників, встановити реальне число жертв терору неможливо.

Виправдовуючи політику насилля, Й. Сталін у 1920–х роках висунув знамениту тезу про загострення класової боротьби у міру здобуття успіхів у соціалістичному будівництві. Теза сприяла прийняттю “Положення про злочини державні (контрреволюційні та особливо для СРСР небезпечні проти порядку управління)”, яке було затверджене 25 лютого 1927 р. постановою ЦВК СРСР. Визначені санкції рекомендувалося включити до кримінальних кодексів союзних республік, розширивши при цьому контингент осіб, на які розповсюджувалося право позасудових репресій [22, с. 32–36].

Кримінальний кодекс УСРР, затверджений постановою ВУЦВК 8 червня 1927 р. і введений в дію з 1 липня того ж року [23, с. 3–4], містив положення, спрямовані на посилення репресивних функцій з боку держави, вислання соціально небезпечних осіб, у тому числі тих, що не вчинили контрреволюційного злочину. Кількість злочинів, що передбачали смертну кару, зросла до 45 порівняно з 36, які були у Кримінальному кодексі УСРР 1922 року [24, с. 403–404].

Визначення контрреволюційних злочинів відображено в першому розділі ст. 54¹, де зазначалося: “Контрреволюційною вважається всяка дія, спрямована на повалення,

підрив або послаблення влади робітничо-селянських Рад і обраних ними на підставі Конституції Союзу РСР і Конституцій союзних республік робітничо-селянських урядів Союзу РСР, союзних і автономних республік, або на підрив чи послаблення зовнішньої безпеки Союзу РСР і основних господарських, політичних та національних здобутків пролетарської революції ...” [23, с. 28].

Розділ перший Особливої частини “Контрреволюційні злочини” КК УСРР 1927 р. включав у себе 14 складових, які деталізувалися в статтях 54¹–54¹⁴. Серед них: збройне повстання або вторгнення з контрреволюційною метою на радянську територію озброєних банд, захоплення влади в центрі або на місцях; зносини з контрреволюційною метою з іноземними державами або з окремими її представниками, а також сприяння будь-яким способом іноземній державі, що воює з Союзом РСР або бореться з ним шляхом інтервенції чи блокади; допомогу будь-яким способом міжнародній буржуазії, суспільним групам і організаціям у здійсненні ворожої проти Союзу РСР діяльності; за схвалення іноземної держави або суспільних груп до оголошення війни, збройного втручання у справи Союзу РСР; за шпигунство, підрив державної промисловості, транспорту, торгівлі, грошового обігу або кредитної системи та кооперації; вчинення терористичних актів, направлених проти представників радянської влади або діячів революційних робітничих і селянських організацій; за зруйнування або пошкодження з контрреволюційною метою залізничних або інших шляхів і засобів сполучення зв’язку, водопроводу, громадських складів та інших споруд державного чи громадського майна; за пропаганду або агітацію, що закликає до повалення, підриву або послаблення радянської влади чи до вчинення окремих контрреволюційних злочинів, а також за розповсюдження чи виготовлення, зберігання контрреволюційної літератури; за організаційну діяльність, спрямовану на підготовку або вчинення відповідних злочинів; за недонесення про відомий підготовлений або про вчинений контрреволюційний злочин; за активні дії або боротьбу проти робітничого класу і революційного руху та за контрреволюційний саботаж [23, с. 28–33].

Труднощі хлібозаготівель, які виникли у кінці 1920-х рр., сприяли посиленню репресивної політики. За рішенням політбюро ЦК ВКП(б), 5 жовтня 1929 р. була прийнята директива, яка надавала особливі повноваження ОДПУ та НКЮсту для вжиття рішучих заходів, аж до розстрілу, проти куркулів, які організують терористичні напади на радянських і партійних працівників та інші контрреволюційні виступи. Як правило, вони проводилися через судові органи, але коли вимагалася особлива оперативність, здійснювали через ОДПУ [25]. З цією метою 19 жовтня 1929 р. у центральному апараті були сформовані “трійки”, які розглядали слідчі справи, представлені центральним апаратом і місцевими органами.

Усуваючи суттєві протиріччя, які мали місце в процесі колективізації, Президія ЦВК СРСР постановою від 3 лютого 1930 р. надала право ОДПУ на час ліквідації куркульства передоручити свої повноваження позасудового розгляду справ повноважним представникам ОДПУ в краях, областях “трійкам” за участю представників облвиконкомів, прокуратури та партійних комітетів. Склад їх затверджувався колегією ОДПУ.

Ініціатором прийняття законодавчої репресивної бази, яка забезпечувала б надзвичайні міри відповідальності, особисто виступав Й. В. Сталін. Вносячи законодавчі ініціативи, він визначав каральні заходи, які необхідно було вживати в тій чи іншій ситуації. До прикладу, влітку 1932 р. за його ініціативою розгорнулася боротьба з “куркульськими” елементами, “спекулянтами перекупщиками”, “активними проповідниками” проти нового колгоспного ладу. Сталін не тільки ідеологічно обґрунтував загальні принципи закону про охорону суспільної соціалістичної власності, але й запропонував його структуру, вносячи особисто зміни щодо кримінальної відповідальності. У трьох розділах Закону “Декрет про охорону суспільної власності” встановлювалися міри судових репресій за справами розкрадання вантажів на транспорті, колгоспної і кооперативної власності та охорону колективних господарств від насилля і погроз куркулів та інших антисуспільних елементів. Закон передбачав відповідальність

осіб, які посягають на суспільну власність, визначаючи їх як ворогів народу, застосовуючи до них "розстріл з конфіскацією всього майна або при пом'якшувальних обставинах позбавлення волі не менше 10 років з конфіскацією всього майна" [26, с. 808]. У законодавчих актах найважливішим для Й. Сталіна був політичний зміст документів, якими мали керуватися виконавці, реалізуючи його пропозиції.

Тогочасна суспільно-політична ситуація, схильність комуністичного керівництва до широкомасштабних репресій сприяла розширенню суспільно-небезпечних діянь, що стали державнокараними. Постанова політбюро ЦК ВКП(б) від 9 червня 1934 р. "Про доповнення загальносоюзного Закону "Про державні злочини" статтями про зраду батьківщини" запропонувала Президії ЦВК СРСР внести зміни до статті про державні злочини, передбачивши в них позбавлення волі від 5 до 10 років та вищу міру покарання [26, с. 531–532]. Ці доповнення були враховані у редакції КК УСРР від 20 липня 1934 р. в статтях 54¹ "а", 54¹ "б", 54¹ "в", 54¹ "г", у яких відображалися злочини: за зраду батьківщині; втечу або переліт за кордон військовослужбовця; за недонесення з боку військовослужбовця про готовану або вчинену зраду [27, с. 26–27].

Найбільше це стосувалося членів сімей репресованих осіб, звинувачених у зраді батьківщині, інших контрреволюційних злочинах. Подальші репресії членів сімей здійснювалися за секретними партійними постановами, наказами НКВС, відомчими інструкціями та роз'ясненнями. Арешту підлягали жінки, які перебували як в юридичному, так і в громадянському шлюбі з засудженими на момент їх арешту, а також і розлучені, які знали про контрреволюційну діяльність своїх чоловіків. Не підпадали під арешт дружини, які викривали ворожі наміри своїх чоловіків.

1934 рік став переломним на шляху централізації репресивно-каральної системи. Постановою ЦВК СРСР від 10 липня "Про утворення Загальносоюзного народного комісаріату внутрішніх справ Союзу РСР" ОДПУ було реорганізовано в ГУДБ, яке ввійшло на правах Головного управління до наркомату внутрішніх справ. У складі останнього збереглася Особлива нарада, якій дозволялося проводити в адміністративному порядку висилку, заслання та засудження до виправно-трудовах таборів строком до 5 років і висилку за межі СРСР осіб, визнаних суспільно небезпечними [28].

Убивство С. Кірова призвело до прийняття 1 грудня 1934 р., за ініціативою Й. Сталіна, двох постанов ЦВК та РНК СРСР. У першій — слідчим органам встановлювався порядок прискореного розгляду кримінальних справ за вчиненими терористичними актами. Судові органи застерігалися стосовно затримки виконання вироків засуджених до вищої міри покарання. Президія ЦВК Союзу РСР вважала за неможливе приймати до розгляду будь-які клопотання про помилування, а органи НКВС зобов'язувалися негайно здійснювати виконання смертних вироків за винесеними судовими рішеннями [29, с. 33].

Друга постанова "Про внесення змін у чинні кримінально-процесуальні кодекси союзних республік" вносила зміни при розслідуванні та розгляді справ терористичного характеру проти робітників радянської влади, у якій зазначалося:

1. Слідство за цими справами завершувати в 10-денний строк.
2. Звинувачувальні висновки вручати звинуваченим за одну добу до розгляду справи в суді.
3. Справи заслуховувати без участі сторін.
4. Касаційні оскарження, як і подачу клопотання про помилування, не допускати.
5. Вирок про вищу міру покарання виконувати негайно при винесенні судового рішення [30, с. 34].

Цей документ демонстрував повну зневагу до елементарних принципів судочинства, кримінальний процес набував відвертого інквізиційного характеру.

На рішення вищого політичного керівництва держави 23 січня 1935 р. Прокурором СРСР видається директива, що визначала суть контрреволюційної пропаганди і виступів, які схвалювали терористичні акти щодо "вождів партії та уряду" (ст.ст. 58¹⁰ КК РРФСР, 54¹⁰ КК УСРР). У разі організованого характеру таких виступів, навіть за відсутності елементів прямої підготовки теракту, рекомендувалося кваліфікувати

подібні дії за ст. 54¹¹ КК УСРР [22, с. 38–39].

Вищі органи державної влади сприяли розширенню надзвичайних повноважень НКВС СРСР. У республіках, краях, областях, організовувалися “трійки”, на які розповсюджувалися права Особливої наради — прийняття рішень про заслання, виселення та ув’язнення на строк до 5 років. До складу “трійок” входили: наркоми внутрішніх справ, начальники обласних управлінь НКВС, перші секретарі партійних комітетів, республіканські та обласні прокурори. В УРСР “трійки” діяли в Харківській, Київській, Вінницькій, Донецькій, Одеській, Дніпропетровській, Чернігівській областях та Молдавській АРСР [31, с. 273–281], під жорна яких потрапили тисячі громадян, необґрунтовано звинувачених у шпигунстві, шкідництві, диверсійних актах тощо. За наказом НКВС від 30 липня 1937 р., “трійки” розглядали кримінальні справи заарештованих, виходячи з виду покарань, визначених двома категоріями: перша — найбільш ворожі елементи, що підлягали розстрілу; друга — позбавленню волі від 8 до 10 років. 2 жовтня 1937 р. ЦВК СРСР прийняв постанову, яка збільшила термін покарання до 25 років [32, с. 82].

Масові репресії 1937 р. призвели до появи наказів НКВС від 11 серпня та від 20 вересня 1937 р. (санкціонованих Й. Сталіним, В. Молотовим, Л. Кагановичем, С. Косіором), згідно з якими списки осіб, що підлягали репресіям, розглядалися навіть “двійками” — наркомами внутрішніх справ республік, начальниками УНКВС з прокурорами регіонів [14, с. 82].

Ескалація “ворогоманії”, “шпигуноманії” та “диверсійних” вилазок, ініційована політичним режимом, увійшла в нову фазу. Цьому сприяла директива Наркомату юстиції СРСР від 15 квітня 1938 р. “Про кваліфікацію контрреволюційних терористичних висловлювань”, у якій зазначалося: “У ряді місць встановилася практика кваліфікації контрреволюційних терористичних висловлювань за ст. 58¹⁰ КК РРФСР та відповідних статтях КК інших союзних республік. Така кваліфікація злочинів про контрреволюційні терористичні висловлювання є політично неправильною” [22, с. 39]. Мінюст зобов’язував подібні злочини кваліфікувати за ст. 58⁸ КК РРФСР (ст. 54⁸ для УРСР) як “за терористичні акти проти представників радянської влади або діячів революційних робітничих і селянських організацій” [27, с. 31]. За такою кваліфікацією у репресивних діях домінував так званий місцевий фактор, що зумовлював надзвичайно широкий спектр в організації політичних репресій.

Із початком Великої Вітчизняної війни до кримінальних кодексів вносилися зміни щодо кваліфікації злочинів військового часу. За спільним наказом НКДБ, НКВС та Прокурора СРСР від 28 червня 1941 р. визначався порядок притягнення до кримінальної відповідальності зрадників Батьківщини та членів їхніх родин. Зокрема, останні притягалися до відповідальності навіть тоді, коли не знали ні про підготовку, ні про їх здійснення. До відома місцевих партійних та радянських органів згодом був доведений наказ Ставки Верховного Головнокомандування від 16 серпня 1941 р. за № 270 про репресії родин дезертирів тих військовослужбовців, які добровільно здалися в полон, що свідчило про повернення суспільства до інституту заручництва, який існував у 1920–1930-х рр. [33, с. 683].

Насадження страху в суспільстві регламентували укази Президії Верховної Ради СРСР від 16 липня та 15 листопада 1941 р. про відповідальність громадян за поширення у військовий час неправдивих чуток про панічний настрій. Укази передбачали ув’язнення від двох до п’яти років [33, с. 682]. У листі НКЮ СРСР від 15 листопада 1941 р. роз’яснювалося, що за умов військового часу до осіб, притягнутих за пропаганду або агітацію, яка полягала в заклик до повалення, підриву або послаблення радянської влади, слід застосовувати частину другої ст. 58¹⁰ КК РРФСР (ст. 54¹⁰ КК УРСР), тобто розстріл, а за пом’якшувальних обставин — не менше трьох років позбавлення волі з конфіскацією майна [34, с. 43]. Одночасно Л. Берія вніс Й. Сталіну пропозицію, яка була схвалена, про надання “Особливій нараді НКВС право за участю прокурора СРСР за виниклими в органах НКВС справами щодо контрреволюційних злочинів і особливо небезпечних елементів, проти порядку управління ... виносити відповідні міри покарання

аж до розстрілу. Рішення Особливої наради вважати остаточним” [35, с. 45–46].

Наркомат юстиції СРСР в січні 1942 р. встановив відповідальність за ухиляння від здачі трофейного майна, а також майна, яке належало частинам

Червоної Армії, радянським громадським організаціям, привласнене громадянами під час німецької окупації [36, с. 41–42].

Підписаний Й. Сталіним наказ за № 227 від 28 липня 1942 р., визнавав відступ з бойових позицій як зраду Батьківщині. Директива НКЮ та Прокурора СРСР кваліфікувала дії командирів та політпрацівників, що самовільно відступили з бойових позицій, за ст. 58¹ “б” КК РРФСР — із застосуванням до них вищої міри покарання — розстрілу. Дії осіб, які передавалися до суду військового трибуналу за пропаганду подальшого відступу частин Червоної Армії, кваліфікувалися за ст. 58¹⁰ ч. 2 КК РРФСР [37, с. 45]. Таким же був зміст директиви Прокурора СРСР від 12 жовтня 1942 р. за № 13/18580с, яка вимагала від військових трибуналів засудження до розстрілу дезертирів-червоноармійців, осіб, що займалися бандитизмом, військовими грабежами та контрреволюційною повстанською роботою. Члени їхніх сімей підлягали репресіям відповідно до наказів НКВС СРСР та Прокурора СРСР за № 215/51с від 30 травня 1942 р. та № 252 від 27 червня 1942 р. [22, с. 46].

Різні причини спонукали людей в роки війни ставати на шлях хибних діянь. 15 травня 1942 р. Прокуратурою СРСР був оприлюднений наказ “Про кваліфікацію злочинів осіб, які перейшли на службу до німецько-фашистських окупантів у районах тимчасово захоплених ворогом”. Він передбачав притягнення до відповідальності за ст. 58¹ “а” КК РРФСР та відповідними статтями кодексів союзних республік за зраду Батьківщині громадян, які перейшли на службу до окупантів, виконували вказівки німецької адміністрації щодо збирання продовольства, фуражу, речей для потреб німецької армії, відновлювали промислові та комунальні підприємства або іншими діями допомагали окупантам, шпигунам, провокаторам, донощикам, або були викриті у видачі партизан, комуністів, комсомольців, радянських працівників та їхніх родин; брали участь у розвідці та бойових діях проти партизанських загонів, частин Червоної Армії, у роботі каральних німецьких органів [38, с. 44].

Одночасно рекомендувалося не притягати до відповідальності громадян, які займали адміністративні посади при німцях, якщо в процесі розслідування встановлено, що вони надавали допомогу партизанам, підпільникам, частинам Червоної Армії, саботували вимоги німецьких властей, допомагали населенню у приховуванні запасів продовольства, майна та іншими діями активно сприяли боротьбі з німецько-фашистськими окупантами. Доречно зазначити, що наказ застерігав не допускати огульного притягнення радянських громадян за підозрою у сприянні ворогу. Добровільна явка з повинною, за відсутності тяжких наслідків злочинної діяльності обвинувачуваного, мала розглядатися як обставина, що пом’якшувала вину [38, с. 45].

Із перших днів визволення території України у містах і селах республіки органи НКВС почали розшук колишніх поліцейських, учасників каральних формувань та інших громадян, причетних до співробітництва з окупаційним режимом, які не відступили разом з фашистськими військами. Директивою від 23 квітня 1943 р. обумовлювався порядок взяття на облік зрадників, складання списків членів їх родин для виселення із прифронтової смуги, заслання за вироком суду, рішенням Особливої наради при НКВС СРСР [33, с. 691].

Суворість нормативних актів того часу щодо осіб, які співпрацювали з ворогом, була цілком зрозуміла. Враховуючи ці обставини, пленум Верховного суду СРСР у листопаді 1943 р. розглянув питання, пов’язані з уточненням поняття “зрада Батьківщині”. Зокрема, визнавалася неправильною кваліфікація військових трибуналів у тому, що будь-яке сприяння радянських громадян німецьким загарбникам у період тимчасової окупації, незалежно від його характеру, вважається зрадою Батьківщині [39, с. 47–49]. Були внесені корективи у подальше вирішення долі багатьох людей. Однак у реальному житті було далеко не так. Факти свавілля, характерні для того часу, пояснювались проявами дій якщо не судових, то позасудових органів, коли від імені

держави та закону їх чинили особи або організації, не завжди маючи на те об'єктивні підстави і повноваження.

Негативно оцінюючи співпрацю українських націоналістів з окупаційним режимом НКВС УРСР на початку квітня 1944 р., перед визволенням Західної України, розробив “Інструкцію про порядок заслання членів родин оунівців та активних повстанців у віддалені райони Союзу РСР”. Під репресивні дії каральної системи потрапили не тільки військовики формувань ОУН та УПА, а й цивільні громадяни західного регіону УРСР, які співчували українським націоналістам або були запідозрені в цьому [33, с. 694].

Пленум Верховного суду СРСР 7 серпня 1944 р., у прийнятій постанові зазнав: “Ворожу діяльність, здійснену проти радянської держави “оунівцями” ... кваліфікувати за ст.ст. 54¹ “а” або 54¹ “б” та 54¹¹ КК УРСР” як зрада Батьківщини” [40, с. 49]. Усе це призводило до незаконних політичних репресій, які базувалися на підходах, сформованих тоталітарною системою. Сталінський режим прагнув викоренити думку про українську суверенну державу, відокремити її провідників від того етнічного та соціального середовища, у якому вона зародилася і мала своїх послідовників.

Супротив націоналістичних формувань масовій колективізації у західній Україні, ліквідація формувань УПА призвів до прийняття 13 серпня 1947 р. політбюро ЦК ВКП(б) рішення про виселення сімей активних оунівців у віддалені райони, на підставі якого були видані відповідні нормативні акти та інструкції про порядок здійснення цих заходів.

Демократичні перетворення, започатковані після смерті Й. Сталіна, були хиткими, незавершеними. Вже через місяць після XX з'їзду КПРС вище партійне керівництво прийняло постанову ЦК КПРС “Про ворожі вилазки на зборах партійної організації теплотехнічної лабораторії Академії наук СРСР” [41], а 19 грудня 1956 р. звернулося з листом до партійних організацій “Про посилення політичної роботи партійних організацій в масах і припинення вилазок антирадянських ворожих елементів” [42, с. 208–214]. Означені документи націлювали партійні організації, правоохоронні органи на протидію опозиційним настроям різних верств населення.

Нові політичні реалії сприяли формуванню законодавчої та нормативної бази, яка не обмежувала державні органи у здійсненні політичних репресій. Так, 25 грудня 1958 р. був схвалений Закон СРСР “Про кримінальну відповідальність за державні злочини”, введено в кримінальні кодекси союзних республік сумнозвісну статтю — “антирадянська агітація і пропаганда” (ст. 62 КК УРСР), видані численні інструкції та рекомендації КДБ при Раді Міністрів СРСР, Верховного Суду СРСР, підвідомчих і республіканських органів.

У середині 1960-х рр. керівництво КДБ при Раді Міністрів СРСР та Генеральної прокуратури СРСР за підтримки відділу адміністративних органів ЦК КПРС порушило питання про необхідність удосконалення законодавчої бази для боротьби з інакодумством. У записці від 8 червня 1966 р. В. Семичасний та Р. Руденко зазначали, що поза увагою ст. 7 Закону СРСР “Про кримінальну відповідальність за державні злочини” від 25 грудня 1958 р. та кримінальних кодексів союзних республік залишився цілий ряд “антирадянських проявів”. У зв'язку з цим пропонувалося доповнити главу 9 (Злочини проти порядку управління) Кримінального кодексу РРФСР та відповідних глав кодексів союзних республік статтями, які встановлювали б кримінальну відповідальність “за розповсюдження в усній та писемній формах завідомо наклепницьких вигадок, що порочать радянський державний і суспільний устрій; наругу над державним прапором і гербом Союзу РСР та союзних республік; за організацію та активну участь в зборищах, грубо порушуючи громадський порядок” [43, с. 22–23]. Пропозиції КДБ при Раді Міністрів СРСР та генеральної прокуратури СРСР 10 вересня 1966 р. отримали схвалення секретаріату ЦК КПРС, а за п'ять днів відповідне рішення затвердило політбюро ЦК КПРС. Так з'явилася ст. 190¹ Кримінального кодексу РРФСР та аналогічна ст. 187¹ в українському кримінальному кодексі [44].

З другої половини 1960–1980-х рр. вище політичне керівництво держави та республіки визначило генеральну лінію боротьби з українським буржуазним

націоналізмом. У суворій відповідності з цим формувалася ідеологічна та правова база для переслідування учасників українського національного руху. Координаторами цієї роботи були центральні та місцеві партійні органи та створені за постановою ЦК КПРС від 17 червня 1967 р. П'ять управління КДБ при раді Міністрів СРСР, п'ять управлінь-відділи в територіальних органах держбезпеки. Органи держбезпеки активно запроваджували так зване “профілактування” громадян із можливим застосуванням жорстоких заходів залякування, включаючи кримінальну відповідальність. Оцінюючи значення “профілактування”, голова КДБ при Раді Міністрів СРСР Ю. Андропов разом з Генеральним прокурором СРСР Р. Руденком ініціювали прийняття Указу Президії Верховної Ради СРСР, за яким органам державної безпеки дозволялося робити офіційне письмове попередження з вимогою “припинення політичної шкідливої діяльності та роз'ясненням наслідків, які можуть спричинити її продовження”. Політбюро ЦК КПРС 16 листопада 1972 р. схвалило дану ініціативу. За п'ять років органами КДБ України було профілактовано понад 6 тисяч громадян [45].

Надалі за умов “перебудови”, “гласності”, “демократизації” владні структури, очолювані партапаратчиками, не бажали відмовлятися від репресивних статей в кримінальних кодексах, залишаючи без будь-яких змін ст. 190¹ КК РРФСР та ст. 187¹ КК УРСР.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що в 1920–х — 1940–х рр. діяльність вищої політичної влади була спрямована на формування каральної системи диктатури пролетаріату, створення нормативно-правової бази, яка дозволяла широко проводити репресії, використовуючи позасудові та судові органи, розглядаючи справи за контрреволюційні, посадові та інші злочини. Упродовж другої половини 1950–х — першої половини 1980–х рр. політичні репресії в Україні, з огляду на зацікавленість політичної влади, суттєво були обмежені порівняно з вищеозначеним періодом під впливом перегляду та скасування більшості правових актів, однак вони мали не менш спотворені форми, які найнегативнішим чином впливали на духовне життя республіки.

Список використаних джерел

1. Білас, І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз [Текст] / І. Г. Білас. — К. : Либідь — Військо України, 1994. — Кн. 1. — 428 с.
2. Білокін, С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерельне дослідження [Текст] / С. Білокін. — К., 1999. — 448 с.
3. Кульчицький, В. С. Депортації польського та німецького населення з України (1934–1937) [Текст] / В. С. Кульчицький // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України. — К. : Ін-т історії України НАНУ, 1998. — Вип. 4. — С. 196–208.
4. Даниленко, В. М. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки [Текст] / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. — К. : Либідь, 1991. — 344 с.
5. Бажан, О. Г. Історія під пресою ідеології: Вступна стаття [Текст] / О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк, О. С. Рубльов // Зневажає СЛЮ / Ін-т історії України НАНУ. — К., 2005. — С. 3–74.
6. Бажан, О. Биківня: в зоні особливого мовчання [Текст] / О. Бажан // Пам'ять Биківні: документи та матеріали. — К. : Рідний край, 2000. — С. 20–22.
7. Васильєв, В. Перша хвиля суцільної колективізації і українське суспільство [Текст] / В. Васильєв // Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 — березень 1930 рр.). — Вінниця, 1997. — 536 с.
8. Васильєв, В. Оперативний наказ № 00447 НКВС СРСР та його виконання в УРСР: проблеми наукового дослідження [Текст] / В. Васильєв // Історія України: Маловідомі імена, події, факти : [зб. ст.] / Ін-т історії України НАН України. — К. : 2008. — Вип. 35. — С. 116–136.
9. Шаповал, Ю. І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні [Текст] / Ю. І. Шаповал. — К. : Політвидав України, 1990. — 143 с.
10. Подкур, Р. Ю. За повідомленнями радянських спецслужб [Текст] / Р. Ю. Подкур. — К. : Рідний край, 2000. — 230 с.
11. Нікольський, В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920–х — 1950–і рр.): історико-статистичне дослідження [Текст] / В. М. Нікольський. — Донецьк : Вид-во Донецьк. ун-ту, 2003. — 324 с.
12. Телеграма В. І. Леніна Пензенському губисполкому, 9 августа 1918 г. [Текст] // *Ленін, В. І.* Полн. собр. соч. — М. : Политическая литература, 1978. — Т. 50. — С. 143–144.
13. Письмо В. І. Леніна А. Г. Шляпнику от 12 декабря 1918 г. [Текст] // *Ленін, В. І.* Полн. собр. соч.. — М. : Политическая литература, 1978. — Т. 50. — С. 219.

14. О внесудебных органах [Текст] // Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 10. — С. 80–82.
15. Російський державний архів соціально-політичної історії (далі РДАСП) [Текст]. — Ф. 17. оп. 3. спр. 279. — Арк. 3.
16. РДАСП [Текст]. — Ф. 17. оп. 3. спр. 290. — Арк. 4.
17. РДАСП [Текст]. — Ф. 17. оп. 3. спр. 296. — Арк. 2–3.
18. РДАСП [Текст]. — Ф. 17. оп. 3. спр. 304. — Арк. 3.
19. Об административной высылке : Декрет ВЦВК [Текст] // Известия ВЦИК Советов. — 1922. — 12 августа.
20. Ленин, В. И. Полн. собр. соч. [Текст] / В. И. Ленин. — М. : Политическая литература, 1964. — Т. 45. — 380 с.
21. Уголовный Кодекс УССР [Текст]. — Х. : Юридическое издательство Наркомюста УССР, 1924. — 72 с.
22. Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика [Текст] / [за ред. В. Т. Маляренка]. — К. : Юрінком, 1997. — 461 с.
23. Уголовный Кодекс УССР [Текст]. — Х. : Юридическое издательство НКЮ УССР, 1927. — 73 с.
24. Юридична енциклопедія [Текст] / [редкол.: Ю. С. Шемчушенко та ін.]. — К. : Українська енциклопедія, 2001. — Т. 3. — 792 с.
25. РДАСП [Текст]. — Ф. 17. оп. 3. спр. 761. — Арк. 17.
26. Лубянка. Сталин и ВЧК — ГПУ — ОГПУ — НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 — декабрь 1936 г. [Текст] / [под ред. А. Н. Яковлева] ; сост. В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова. — М. : МФД, 2003. — 912 с.
27. Кримінальний кодекс УРСР із змінами і доповненнями на 1 лютого 1940 р. [Текст] — К. : Державне видавництво політичної літератури при РНК УРСР, 1940. — 83 с.
28. РДАСП [Текст]. — Ф. 17. оп. 3. спр. 948. — Арк. 92–93.
29. О порядке ведения дел о подготовке или совершении террористических актов : постановление Президиума ЦИК СССР от 01.12.1934 г. [Текст] // Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий / [сост. Е. А. Зайцев]. — М. : Республика: Верховный Совет Российской Федерации, 1993. — 223 с.
30. Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий [Текст] / [сост. Е. А. Зайцев]. — М. : Республика: Верховный Совет Российской Федерации, 1993. — 223 с.
31. Об операции по репрессированию бывших кулаков, уголовников и других антисоветских элементов : Оперативный приказ НКВД СССР от 30.07.1937 г. № 00447 [Текст] // Лубянка Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938 / [под ред. А. Н. Яковлева] ; сост. В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова. — М. : МФД, 2004. — С. 273–281.
32. Постановление Центрального Исполнительного Комитета СССР от 02.10.1937 г. [Текст] // Уголовный кодекс УССР. Государственное издательство юридической литературы. — М., 1950. — С. 104–105.
33. Лисенко, О. Є. Друга світова як новий вимір терору та тероризму [Текст] / О. Є. Лисенко, Т. В. Вронська // Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси. — К. : Наукова думка, 2002. — 950 с.
34. О применении ч. 2 ст. 58¹⁰ УК РСФСР и соответствующих статей УК других союзных республик : письмо НКЮ СССР № 18/28с 15.11.1944 г. [Текст] // Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика / [за ред. Т. В. Маляренка]. — К. : Юрінком, 1997. — С. 43.
35. Иванова, Г. М. Гулаг в системе тоталитарного государства [Текст] / Г. М. Иванова. — М. : МОНФ, 1997. — 228 с.
36. О квалификации случаев уклонения от сдачи трофейного имущества : Приказ НКЮ СССР от 26.01.1942 г. № 6 [Текст] // Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика / [за ред. Т. В. Маляренка]. — К. : Юрінком, 1997. — С. 41–42.
37. О квалификации действий командиров, комиссаров и политработников, привлеченных к суду за самовольное отступление с боевой позиции без приказа вышестоящих командиров и пропаганду дальнейшего отступления частей Красной Армии и сроках расследования этой категории дел : директива Народного Комиссара СССР и Прокурора СССР от 31.07.1942 г. № 1096 [Текст] // Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика / [за ред. Т. В. Маляренка]. — К. : Юрінком, 1997. — С. 45.
38. О квалификации преступных лиц, перешедших на службу к немецко-фашистским оккупантам в районах временно занятых врагом : приказ Прокурора СССР № 46 сс. [Текст] // Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика / [за ред. Т. В. Маляренка]. — К. : Юрінком, 1997. — С. 44.
39. О квалификации действий Советских граждан по оказанию помощи врагу в районах временно оккупированных немецкими захватчиками : постановление Пленума Верховного суда СССР от 25.11.1943 г. № 22/М/16/У/сс [Текст] // Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика / [за ред. Т. В. Маляренка]. — К. : Юрінком, 1997. — С. 47–49.
40. О квалификации преступлений членов антисоветской организации ОУН : постановление Пленума Верховного суда СССР от 07.08.1944 г. № 12/8/у/с [Текст] // Реабілітація репресованих: законодавство

- та судова практика / [за ред. Т. В. Маляренка]. — К. : Юрінком, 1997. — С. 49.
41. РДАСП [Текст]. — Ф. 1, оп. 24, спр. 4256. — Арк. 6.
42. Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы [Текст]. — М. : МФД, 2003. — Том II. Февраль 1956 — начало 80-х годов. — С. 208-214.
43. "... До трех лет лишения свободы" [Текст] // Огонек. — 1993. — № 19-20. — С. 22-23.
44. ВВР УРСР [Текст]. — 1966. — № 44. — Ст. 273.
45. Центральний державний архів громадських об'єднань України [Текст]. — Ф. 1, оп. 25, спр. 546. — Арк. 75.

Надійшла до редакції 31.01.2011

Мисинкевич Л. Л. Политика государственного террора в Украине как метод сохранения власти

Отражена историческая ретроспектива внедрения массовых форм террора партийно-государственным руководством СССР и УССР, советскими учреждениями и правоохранительными органами. Обобщено влияние культа личности на формирование тоталитарного общества и многогранной системы советского государственного террора.

Ключевые слова: репрессии, террор, внесудебные органы, контрреволюционные преступления, выселение, культ личности.

Misinkevich, L. L. Policy of the State Terror in Ukraine as a Method of Preservation of the Power

In the article the historical retrospective view of the instillation mass forms of terror state — party authority of the USSR and Ukrainian Soviet Republic was discovered by the Soviet Establishments and Law Organs.

It was appraised the role of the cult of personality in compliable totalitarian society and many — sided system of the Soviet State of the Terror.

Key words: reprisals, terror, extrajudicial bodies, counterrevolutionary crimes, eviction, a cult of personality.

